

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊԱՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

(Թիմաքանդակ)

Երեք չորս տարի առաջ, Օգոստոսի կիրակի մը, Սուրբ Աստուածածնայ տօնին, Մայր Տաճար էի գացեր: Պատարագի թորգոմ Արքեպիսկոպոսն էր: Տուաւ օրուան պատշաճ քարոզ մը: Երբ դուրս կ'ելլի տաճարէն, տեսայ վաղեմի ընկերու վազարը, որուն հետ մեր ուղիները խաչենք էին Պէյրութի Ամերիկան Համալսարանին մէջ: Առաջին խօսքերէն ետք, քանի մը վայրկեանով առանձին մացինք: Օրուան հետ համընթաց չգացող զայրին պրկում մը կար դէմքին վրայ և առանց սպասելու անխուսափելի հարցումի՛ ըստու.

- Տարօրինակ է այս Սրբազնը: Իր մասին լսեր էի թէ գիտէ մարդոց հոգեբանութիւնները, հոգեվիճակները հասկընալի, իրեն հետ ոչ մէկ բառ փոխանակած եմ և իր քարոզը զարմանալիօրէն իրաւէր, կարծես մէկը բան մը վախսացած էր ականչին: Այս առաւտա երբ կը պատրաստուէինք եկեղեցի գալ, եղբօրս տղան, քսան - քսանմէկ տարեկան լակոտ մը, զնդեց թէ եկեղեցի պիտի չգար: Ակունքը սեղմած, բան չըսի չնեղացնելու համար եղբայրս: Եկայ եկեղեցի: Ամբողջ Պատարագի ընթացքին կը մտածէի թէ ինչպէս տունէն դուրս պիտի չպրտիմ որդ յիմարը: Երբ քարոզի պահը եկաւ, և ալ զարմացոյ թէ հակառակ սովորութեանս, ուշի ուշով կը հետևէի քարոզին: Յատակօրէն լսեցի թէ ի՞նչ կ'ըսէր Սրբազնը, «Ճունի մը մէջ կը պատահին անխորժ դէպքեր, կը նեղուինք իրարմէ, կ'ուզենք նոյնիսկ տունէն դուրս նետել մեր հարազատը. բայց չենք կրնար, չենք ուզեր, ինչպէս կրնանք մեր հարազատին կանակ դարձնել եթէ նոյնիսկ աններելի դռնենք անոր արարքը կամ արարքները: Ո՞վ է մեզ իրաւունք տուեր դուտել մարդկէ, ուր մնաց մեր հարազատները: Աղաղ քրտինք մը եկաւ վրտու և զարմաց-

կոտ աչքերով կը գիտէի Սրբազնը: Ուրտեղէն բերաւ այդ խօսքերը, ո՞վ մզեց զինք այդպէս խօսելու: Յամենայնդէպս, շնորհակալ եմ իրեն. օգնեց որոշումս չգործադրելու: Հոյակապ մարդ կ'երեի:

Բաժնուեցանք կրկին տեսնուելու վափառով:

Տարիներու փորձառութիւնը բիւրեղացած էր Սրբազնի այդ քարոզին մէջ և հարազատութիւնը այդ փորձառութեան կը բախէր իրականութեան փորձաքարին: Պատանիներ՝ տասնեակներով, հարիւրներով, երազկոտ ու պայծառ աչքերով կը մտնեն կամ կ'անցնին դպրեվանքի մը սեմէն՝ ըլլալու արեղայ ու վարդապետ՝ ծառայելու իրենց ժողովուրդին, և արդիւնքովը իրենց վաստակին, վերադարձնելու երախտիքը ժողովուրդին: Քիչեր կը տոկոն, որովհետեւ ըրազումք են կոշեցեալք բայց սակաւք ընտրեալք: Ահա այդպէս է որ 12 տարեկան պատանին՝ Աւետիս Մանուկեան, հտին ձգած իր ծննդավայրը՝ իրաքի Պաքուպա գիւղը, տատամոսա քայլիրով կը մտնէր Երուսաղէմի Հայոց Ս. Յակոբեանց Դպրեվանքը: Այդ տատամոսումը ոչ մէկ ստուեր կը ձգէ իր խառնուածքին վրայ, որովհետեւ ո՞վ է այն պատանին որ առանց տատամոսելու, երկոտելու, չէ կտրած սեմը իր յաճախած առաջին վարժարանին, մնաց որ դպրեվանքին, Այնտեղ մուտքը կ'ենթադրէր վերջնական բաժանում ընտանիկան յարկին ընձեռած ջերմութենէն, մտերմութենէն: կը մտնէր նոր ու աւելի մեծ ընտանիքի մը մէջ, մաս կազմելու անորու ժամանակի ընթացքին այդ տատամոսումին պիտի յաջորդէր ամուր ինքնավըսաւահութիւնը, ապագայի հանդէպս պայծառեան կողմորոշումով: Աւետիսը պիտի վախուէր Աւետիսիքի թորգոմ Պատրիարքի փոխուէր Աւետիսիքի թորգոմ Պատրիարքի որոշումով, անջատելու զինք միւս Աւետիսներէն, թերեւս անգիտակցարար, կամ

ինչ ու չէ, խոր անդրադարձումով մը պատառի ին կարողութիւններուն, ծերունազարդ ու վաստակաշատ Պատրիարքը կ'ուզէր կանուխէն անջատել, որսալ զինք որպէսզի աղանովէր անոր վերջնական արժմատառութիւնը մէջ, կը յաջողէր, որովհետեւ Թորգոմ Պատրիարքի վախճանումէն հինգ տմիններ ետք, 1939 ի Յուլիսի 23 ին, երիտասարդ Աւետիքը կը ձեռնադրուէր արեղայ՝ ձեռամբ Մեսրոպ Պատրիարքի և կը վերակոչուէր Թորգոմ Արեղայ ի յիշատակ նորոգ հանգուցհուլ Պատրիարքին:

Պատառին կ'աշակերտէր Հայմշակոյթի կոթողական վարպետներէն Յակոբ Օշակունի ու Շահնան Պէրպէտրանի, որոնց շունչին տակ ձեւ ու կերպարանք կ'առնէր անոր հոգեկան ներաշխարհը: Անոնք աըւին սախաճաշակը Հայ գրականութեան, զեղարուեստին ու մշակոյթին, ու ինք տարիներու ընթացքին իր գործերուն մէջն պիտի բեղմնաւորէր այս ինչ որ տրուած էր իրեն լիբարուն ու անսակարկ: Պատերազմի նախօրեակին կը զուգադիպէր իր ձեռնադրութիւնը և անոր յաջորդող իր կեռնքը պիտի հանգրուանուէր մեր սփիւռքեան կեանքը յուզող գէպքերով: Նախախնամութիւնը կամ ճակատագիրը տնօրինած էր այնպէս որ ինք գտնուէր այդ տագնապներուն յորձանուտին մէջ, ըլլար մասնակից անոնց, և իր խառնըւածքով ու աշխատանքով ըլլար խաղաղաբար ազգեցութիւն, տուչքը առնելու կիրքերու բորբոքումներուն և եթէ միշտ չէ որ յաջողեցաւ, պատճուը իր ջանքերուն թերացումը չէր, այլ գէպքերու տարողութիւնը կ'անցնէր ոյժի ստհմանները որեւէ անձի, որքան որ տոկուն ըլլան այդ անհատականութիւնն ու խառնըւածքը: Իր օրերուն պիտի զուգադիպէին մեր եկեղեցական կրկնակի տագնապները, ինչպէս իր օրերուն և իր մասնակցութեամբ ողջունեցինք այդ տագնապներու բարձման սկզբնաւորութիւնը, որուն վերջնական բարձումը Հայ ժողովուրդի անտեղիստալի ակնկալութիւնն է, իր՝ ժողովուրդի անհերքելի իրաւունքին բարոյական պարտագրանքով:

Իրեն կը սպասէին աշխարհ մը պար

տականութիւններ իր ձեռնադրութենի իսկ առաջ իր կարգին, իր հոկադութեան յանձնուած պատանիները խանդավառ ու կրթող մտքի մշակ, և վարիչ երգչախումբերու, և միենայն տահն Տեսուչ Յակոբեանց Տպարանի: Իր տեսչութեան ընթացքին կը զուգադիպէր հրատարակութիւնը Յակոբ Օշակունի լայնածաւալ գործին: և Համապատակեր Արևմտահայոց Գրտիւնութեանց առաջին հատորին,

Կիսադարեեան քահանայական գործունէութեան վաստակը ուսուերուն և յատակած տչքերով ապագային դիտող այս վարդապետին ու Արքեպիսկոպոսին անկարելի էր չտալ անխուսափելի հարցումը թէ ի՞նչը մզեց զինքը կուտակոն քահանայագործութեան երթական գործունէութեան իրթալու:

— Տասներկու տարեկան էի երբ իրաքի Առաջնորդը՝ Ռուբէն Արքակոս Մանասեան կը գիմէ հօրս որ զիս Երուսաղէմ զրկէ: Կ'ըսեն թէ հայրս կործիքս հարցուցած է և ես դրական պատասխանում եմ: Այդպէս ալ եղաւ:

Երբ զիտել տրուեցաւ իր գործածութառիրուն՝ «կ'ըսեն թէ ինըն, յարուցած կասկածը թէ արդեօք ինք կ'ափսոսն եղածին, լուսաբանումը այս անգոմ շարագագած էր ու ոչ մէկ տնօրիչութիւնը կը ձգէր.

— Երբեք: Ո՞չ մէկ տարտկոյս կամ ոչ մէկ զղջում կուտակրօնութիւնը ստաննելուս մէջ, ի՞նչ էր ընտրութիւնը, լուարհեսաւու՞ր մը, յաջող առեւտրական մը կամ համալսարանաւարտ անկախ տապարէզի մա՞րդ: Ո՞չ մէկը և ո՞չ միւսը կը փոխարինեմ քահանայագործութեան հետ: Աւրախ եմ որ կոնուխէն երուսաղէմ զացի ու հոն մթնոլորտը զիս առաւ իր տարեքին մէջ, և մեացեաթէ թերագրութիւնը որեւէ ափսոսանքի:

Կ'առարկուի թերեւ թէ ստիպման տակն է նման հաստատում մը ընկերութարկութիւնը տեղին չէ և աւելորդ երբ մարդը ճանչնանք, երբ տեսնենք ինչ ինչպիսի՞ բժամինդրութեամբ և խանդավառութեամբ կը լիցնէ իր օրերը: Իր սկզբնական տարիները զուգադիպքեցն թորգոմ Պատրիարքի գահակալութեան և

աբոց հաղորդականութիւն մը կոր վաճաքի երիցային դէմքին՝ Պատրիարքին, ու երիցային աշակերտին՝ Աւետիքի միկրոսեռազայն աշակերտին՝ Աւետիքի միկրոսեռազայն մօտ պիտի վերածուէր անխառն սիրութ ու ակնածանքի գլուխի իր հազեւը հայրը, իսկ այս վերջինին քով՝ մօտիկ հազածութեան ու գուրզութանքի պատասխին հանդէպ, որ առանձին չզգայ ինքնքին և չփառէ իր ընտանեան յարկին չիրմաւթիւնը, որ վանքը իսկապէս ըլլար սայնքան չերժ ու հովանութաղ ընտանիք։ Տնիկն է հսո մէջ քրեռումը Օշականի խօսքին՝ Եղիշէ Արքեպոս։ Դուրս եանի ճամփին Շիր մանով չի դադրիր անիկաւ իրմավ Եցուած մորգեր պիտի խաղաղապառութիւն իր գործով։ Թորգոմ վարդապետին համար թորգոմ Պատրիարքին կհանքն ու գործը պիտի ըլլային սերշանքի հանշահախնդիր ապրումներու

«Ընկալայ զմատեանս սուրբ նուէր ի սիրելի բարեկամէն իմմէ, ի Տիոր Յօհան Անտոնինեանէ որ յ՛մերիկա։ ի վերջ կոյս Հոկտեմբեր ամսուն 1937 տմբ։ և արարի կտոր զի յետ մանուն իմոյ տացի սու յիշտառկ հայրական սիրոյ և օրհնութեան առ կրտսերագոյնն է այժմ ի ձեռնոսուն սրբուց իմաց։ Աւետիք Սորիկաւագի անուն

ի տասն Նոյեմբեր 1937

յԵրուսաղէմ

Եւ այս՝ իր վախճանումէն գրեթէ երկու տարի առաջ՝ Վախճանումէն ետք երր իր ծոցանետը կը քննեն, հոն կը տեսնեն այն անունները որ Պատրիարքը պիտի տար իր ձեռնազրելիք սորկաւագութունն Աւետիք Արքկուագի անունն դիմոց նշանակուած է աթորգոմ Արքալայա Պատրիարքի ձեռքով։ Սոսկական քաջալուրնք չէր Պատրիարքին համակրանքը, ոյլ փափուքը իրապէս արժանաւոր անհատի մը զօրավիդ ըլլալու ամէն ձեռվ։ Տարիները ցոյց պիտի տային թէ Պատրիարքը չէր սիսալու իր ակնկալութեան, իր կուանումը մէջ։

Պատրիարքին քովիլ ի վեր կային երկու տարիներ անձնաւորութիւններ՝ խառնըւածքի հակոյական տարերեւութիւններ՝ Յակու Օշակուն և Շահնան Պէրպէրենն ։ որոնք երկուքն ալ տարբեր ձեւերով խոր ազդեցութիւն պիտի ձգէին իր վրայ, Պատրիարքանութեան հանգէպ իր

հանդէսը։ Փաստը ասոր վերակոչումն էր Արեգային ձեռնադրութեան ընթացքին։ Երիտասարդ սորկաւագը ինք կ'ուզէր կրել անունը Պատրիարքին, որուն անմիջական հետաքրքրութեան առարկան էր գարձեր։ Պատրիարքը ինք՝ «բաշեր էր տալ իր անունը այս երիտասարդին, անոր մէջ անոնելով արժանաւոր մարդը պատկառելի անունը կրելու Անա գէպքերը։ Հաւաքուած են ապագայի Արեգանարը և վիճակով իւրաքանչիւրը կ'ընտրէ իր հաւանական անունը։ Աւետիքին ընտրած թուղթին գրայ գրուած է «Թօրգոմ»։ պատահանութիւն ասիկա։ վստահաբար, բայց զուր անդը չէ բառած թէ երբ բան մը իսկապէս փափաքը ըլլանք, կը յաջողինք հասնիլ անսրու Անա և իրա վկայութիւնը Պատրիարքին Անդլիրէն լիզուով կոչեկազմ հնկայ Աստուածաշունչ մատեանի կողքին մէջ գրուած է Պատրիարքին ձեռքով։

Պ. Ե.

Թորգոմ Արք.

սէրը, որ յետագային պիտի յանգէր բանասեղծութիւններու գիւտնի մը հրատարակութիւնը ։ Վանքի Օրերը ։ Կուգար այն սէրէն որ Օշակուն ներմաւած էր ուսանողներուն ներաշխարհէն ներս, և աւելի ետք ապաւորապաշտ է չերու հատորիկով մը՝ «Հայրիկ Զանց ջերժ ու հաղորդական վերնագրով։ Շոհան Պէրպէրենի ազդեցութիւնը պիտի զգացուէր ուելի ուշ։ Երածշատական զգայնութիւնները կային իր մօտ և անոնք պիտի ձեւ ու կերպարանք զանէին այն բազմաթիւ ձայնագրութիւններուն ու եկեղեցական երգերուն թօրգորումներուն մէջ, որոնք ինք լոյս պիտի ընծայէր ժամանակի ընթացքին։ Այդ բոլորը ձեռվ մը պիտի արդիւաւորութիւն և կոմիտասի Հանճարը ծաւալուն հատորին մէջ։ Կոմիտասի հանդէպ իր անխառն տարբեր սէրը սկսած էր վաղուց։ Դեռ սորկաւագ, իր շուրջ կը հաւաք խումբ սորտի և կը սկսին փորձի, Երեկոյ մը մը տղոք և կը սկսին փորձի։

անտակնկալօրէն ներկայ կը գտնուի Շահ-Հանը: Արագօրէն կը տեղեկանայ թէ ինչ զ'ընէին և տեղւոյն վրայ կը ստանձնէ զեկավարի գերը - կ'ունկնդրէ երգերուն, կու տայ կարգ մը ուզգութիւններ ու կը մեկնի: 1946 ին, տառանինքամեայ բացակայութենէ մը յեաոյ, Թորգոմ Արեգայ կ'այցելէր Պաղտատ՝ իր ընտանիքին: Հան նոյն տարին կը կազմակերպէ Յակոբ Օշականի յորելեանը, որուն ընթացքին, օրուան յորելեարը մհծարող իր բանախօսութենէն զատ, կը զեկավարէ ութուն հոգինոց երգչախումբ մը: Նախ քան յորելինական ելոյթը, փորձերու ընթացքին կոմիտասեան երգերու զեկավարման պահուն կը հանդիպի նոյն այն դժուարութիւններուն ինչ որ ունեցած էր Սաղիմական ուսանողական տարիններուն: Կրկին . . . Շահան Պէրպէրեանն է որ օգնութեան կը հասնի իրեն որպէսզի յաջողութեամբ գլուխ հանէր ծրագիրը:

Ուսանողական օրերէն իսկ, իր հազեյատակը խռավող զգայնութիւններն ու Շահան Պէրպէրեանի լիարուն շաղ տաւած սիրոյ սերմը առատօրէն ու անմնացորդ կերպով հոգեկան իր բերրի ակօսներուն մէջ, կ'արժատաւորէր խորունկ, անփախարինելի ակնածանք ու սէր մեր երաժշտութեան մհծ վարպետին՝ կոմիտասին հանգէպ: Թէ հազարդ էր անոր երգերուն՝ կտակոծ չկայ, թէ կը գիտակցէր այն հակայական կորուստին որ մեր մշակոյթը ունեցաւ վարդապետին մաքին մթագնում մովը՝ կրկին կտակոծ չկայ, և այդ բոլորը ժամանակի ընթացքին պիտի կուտակուէին, ըլլալու իր հոգին խռավող հրայրքը, և օր մը գտասախօսութեան կազմակարին մէջ ձեւ առնելու և ի վերջոյ յանգելու և կոմիտասի Հանճարը վերլուծական աշխատանքին:

Ժաղովրդական երգերու այս հատորին կը յաջորդէ երկրորդը, ուր պիտի ուսանողական կոմիտասի կրօնական ու եկեղեցական երգերը առաջին հերթին ու մոսնաւորաբօր՝ կոմիտասի անկրկնելի Պատարագը, իր լրամին հասցնելու սիրոյ յիշտակարանը» հայ երգի գիւտարարին: Զարմանալի տարբաղադրում մը կոտարած էր Սրբազնը անխռուտիկելի

երկընտրանքին առջեւ: Որպէսեակ, Օշականը իր գտարնթացքներով և իր գիրքերով անկարելի էր որ նոյնքան մասյան աղղիցութիւն մը զործած շրլլար Դարեցանքի այս ուսանողին վրայ որքան Շահան Պէրպէրեանը: Նոյնքան նաև այն սէրն ու յարգանքը, որ ունէր վահան թէքեանի հանդէպ, որուն հանդիպելու բախտը պիտի զիճակուէր իրեն: Երկու սէրեր, երկու արուեստագէտներու հանգէպ: Այն հարցումին թէ ինչո՞ւ նման աշխատանք մը չէ կատարած թէքեանի գործին ու անձին, կը պատասխանէր թէ առիթը, պայմանները և մանաւանդ կոմիտասի եղերականնորէն շքեղ կհանքը մղեցին զինք նախ կեղրունանալու այս վերջինին գործին, և ապա իրազործելու արգէն իսկ ծրագրային վիճակի մէջ գտնուող թէքեանի վաստակին վերլուծումը: Հանելուկը կը լուծուէր, չէր մոռցած: Կը մեայ մաղթել որ կտրենայ ժամանակ գտնել իրականացնելու, կհանքի վերածելու այդ ծրագիրը:

Հսու արգէն ինքզինք դէմ յանդիման կը գտնէ այն խռչընդոտներուն, որոնք արգիւնք են հանգամանքին, իր պաշտօնին և անոնցմէ բխող առաւելաբար վարչական պատասխանատուութիւններուն: Վարչական պարտաւորութիւններու կուգային այն պաշտօններուն հետ, որոնք կը վաստանուէին իրեն, սկիզբը երուսալէմի մէջ և ապա Ամերիկա, ուր յաջորդաբար պիտի ըլլար հովիւ Ֆիլատէլիֆիոյ հօսին, Առաջնորդական Փօխանորդ՝ Նիւ Եօրք, Առաջնորդ Արեմտեան Թեմին՝ Գուլիփորնիոյ մէջ, ուր սերտ գործակցութիւն պիտի հաստատէր Լևոն Զարէն Սիւրմէլեանի հետ, և ապա կրկին Նիւ Եօրք, այս անգամ իրերե Առաջնորդ Արեմտեան Թեմին, որ պիտի զեկավարէր ձեռնհասօրէն ամբողջ 23 տարի, 1966 Մայիսէն ի վեր, ըլլալով միակ եկեղեցականը որուն այս քան երկար տարիներ պիտի վաստանուէր թերեւս ամենէն մեծ Թեմը մեր եկեղեցին ներս: Վարչական այս պարտաւորութիւններուն քավիլ ի վեր չմոռցաւ այն երիտասարդ արեգանները, վարդապետներն ու քահանանները, որոնք կը պաշտօնավարէին իր հսկողութեան տակ: Խորապէս զիտակ-

շելով առօգութեանը այն պառասխանաւութեանը իւնիւրուն, որոնք պիտի զբաղհցընէին երիտասարդ կղերականները, ըւլուով խաժապահանջ ինք իր անձին հանգիզ, եղան նախանձախնդիր անսնց ուստի, կրօնական կրթութեան և ստեղծեց ման, կրօնական միջոցները, որպէսզի կարելի նիւթական միջոցները, որպէսզի կարելի ուղարձնէր համալսարանական ուսումը: Ուղարձնէր համալսարանական ուսումը: Ուղարձնէր համալսարանական ուսումը:

Դուք լոյս տեսած իր գրքին՝ «Հայրիկ Զանչի մէջ ամփափուած են կարդ մը տպաւորապաշտ էջիր, նամակներ և քերթըւածնւր: Յատկանշական է և լիպրիս Խու, Խայ Տղայ վերնագրով յաւշագրութիւնը: Հան կը նկարագրուի տասնըմէկ տարեկան տղեկի հասած գաղթական հայու մը միջն եղած . . . ընդհարումը հարսանեկան խրախնձանքի մը ատեն: Տղեկը կը խնդրէ սպասաւորներէն մէկէն գաւաթ մը ջուր տալ հարսին մօրը, և առանց անդրադառնալու իր ըրածին կը թելագրէ մարդուն նախ գաւաթը լոււալ: Մարդը կը վիրաւորուի և գաւաթը ձեռքին, շշմած՝ եղած թիւլոգրանքին անհեթութենէն, երկարօրէն դիտելէ ետք յանդուգն և այդ պահուն իրեն համար ամբարտաւան տղեկը, հարց կու տայ թէ որտեղացի՞ է: Պատասխանը՝ «Հայաստանցի եմ ես», կը փրկէ կացութիւնը և կ'ունէ սիրու վիրաւորուած սպասաւորին: Այդ նախադասութիւնը թերես կը բացատրէ խառնըւածքը, նկարագիրը այս Սրբազնին, ոյդ երեք բառերուն մէջ խացնելով այն բոլորը որ ինք էր ու է: Եւ զարմանալի չէր բնաւ, տասնամհակներ ետք, Դավութեան սրահին մէջ տեղի ունեցող Ապրիլեան նղեանի ոգեկոչումի ընթացքին արտասած իր փակման խօսքը: Ժամանակը

կը զուգագիպէր Լիզապոնի դէպքին և զայն կանխող միւս զէպքերուն: Սրբազնը, Առաջնորդի մը վայել քաղաքացիի ու հայու խիզախութեամբ կը յայտարարէմ բոլորին յատակօրէն: «Այդ տղաքը իմ աղաքս են բոլոր, իւրաքանչիւրը ինձի սիրելի: Ոչինչ կրնայ ստիպել զիս մասնալու, անտեսելու զիրենք իրենց զոհաբերումին, իրենց քաջութեան մէջ: Ոչ մէկ դիւնապիտական ծեքծեքում, ոչ մէկ շքմեղանք, պարզ ու յատակօրէն աէր կը կանգնէր իր ժողովուրդի ծոցէն ծնած, իր ժողովուրդի արժանապատութեան տէր կանգնող երիտասարդներուն, Գործվայեղց չերմութիւնն ու հոգածութիւնը այդ տղոց հանգէպ «հեռու» իրենց (հայերու) շունչին ու նայուածքին տաքցնող թախծութենէն», վերբերումն էր ոգիին իր տասնամենակներ առաջ գրած «Հայրիկին Երազը» սրտառուշ անկեծութեամբ թաթաւուն արձակ բանաստեղծութեան մը չքեղանքին հասնող իր գործին: «Քեզի հետ միասին, աղուուր էր ապրիլ այդպէս տրամութիւնը երազին: Բայց քիզմէ հեռու ու պիտի հարցնէր ինք քիչ մը անդին, արձագանգելով բոլոր անոնց՝ որոնք կ'ապրին իրենց հայրերուն ճենճերացող կարօտովը: Եւ դեռ, շարունակելով այս կատացող ինքնապեղումը, պոյժառ կիցակէտումի պիտի հասցնէր հօր բաղձանքը որ ինք — զաւակը — «ասող մ'ըլլար, անոնց չափ աղուուր, անոնց չափ սիրուած»: Հօրը կարօտովը ապրող ու այրող Սրբազնը Ապրիլի այդ 24ին կ'ըլլար նաև հոգեկան հայրը այն տղոց՝ որոնց պայծառ աշքերուն կրակը հանգեցաւ, կետնքին վայելքը տանելէ առաջ, կարօտաբողձ զաւակը վերածուեր էր գուրգուրալից հօր այդ պահուն և կ'ողբար կորուսը իր զաւակներուն՝ հպարտ նաև անոնց արութեամբ:

Նոյն այս բծախնդիր, սիրազեղ հոգածութիւնը իր եղբօր հանգէպ, ուղղութիւն տալով, քաջալերելով, զօրավիգ կանգնելով անոր՝ արուեստի մէջ առած քայլերուն, երբ կը նկարագրէ նամակի քայլերուն, որ կը նկարագրէ նին Առաջնորդամբ մէջ, իր սենեակը նին Առաջնորդամբ անոնց մէջ զոր կ'անուանէր և լիք Անցողութեանը:

Անցնելով անհատներէ, այդ բժանինքը թիւնը պիտի քիրքը իր զործին, իր առաքելութեան կիրարկումին մէջ: Իր Առաջնորդի հանգամանքը պիտի գնէր զինք մօտիկ յարաքերութեան մէջ օտար եկեղեցական մարմիններու ու կղերական ներկայացուցիչներու հետ, որոնց մօտ արժանաւորութէս պիտի ներկայացնէր Հայաստանեաց Առաքելուկան Եկեղեցին և իր մասնակցութիւնը պիտի գնահատուէր իր ընտրութեամբ որպէս Նոխագահ Արեւելիան Ռւզափառ Եկեղեցիններու: Ասրհուրդին և Փախ-Նախագահ Ամերիկայի Եկեղեցիններու Ազգային Խորհուրդին:

Այստ յարաքերութիւն պիտի սակածձէր նաև քողաքական շրջանակներու և դէմքերու հետ, մասնաւոնդ նիւ Եսրքի քողաքապետ Հառուքրատ Քօչի, որուն հետ մօտին աշխատելու բաղմաթիւ տաիթներ պիտի ունենար:

Հսուեցաւ սկիզբը թէ իր եկեղեցական կենաքը զուգողիպեցաւ մեր Եկեղեցին յուզալ տագնապներու ինչ որ ոչ ոքի մօտին պիտի անցնէր, այն գեղքքերն էին որոնք հիմնավիճ պիտի յեղաշրջէին մեր ազգային կենաքը՝ Հայաստանէն մինչև Սփիւրքի ամենէն հնաւուր անկիւնը ուր մեր ժողովուրդի քեկուները կ'ապրին:

1988ի Փետրուար 22ի գիշերն Երևեն հետ Ժամագրութիւն ունէի ձևանարկի մը պատրաստութեան համար: Արտակարգօքն մասնագէր և շուտով յայտնի գործաւ պատճառը:

— Պէտք է առ այժմ առկախենք այդ աշխատանքները: Այսօր Վեհափառ հետախուզեց աւ պատմեց Երևանի մէջ տեղի ունեցող գեղքերու մասին: Պարաբաղի ուրոնչութեամբը: Անհրաժեշտ է անմիջապէս ողբային կազմակերպութիւնները ժողովի հրուիրել և որոշել մեր ընելիքը: Ուշացած ենք, արագ պէտք է աշխատինք: Ուրբոթ գիշեր ժողովը անզի պէտք է ունենայ:

Շարթուան սկիզբը տեղի կ'ունենար այս հանգիպումը և Ռւբրոթ օր Առաջնորդարանի դահլիճը հաւաքուեր էին շուրջ հարիւր հոգի՝ զանազան կազմակերպութիւններ ներկայացնուուի դահլիճը վերածուած էր հոկայ դասարանի մը և

Առաջնորդը նստած էր ամենէն առջև, զէմքը ժողովականներուն: Ամէն կողմէ հարցումներ կ'ըլլային, հարցեր կը ներկայացուէին և բալորին մէկ առ մէկ ու համբերութեամբ կը պատասխանէր: Առաջ ժողովքականութիւնն էր որ կը պարզուէր մեր աշխերուն առջեւ: Ոչ ոքի կը գլացուէր խօսելու իրաւունքը: Եւ չորսժամ ամեազ մտքերու փախանակումներէ ետք Ենթայանձնախումբերը նշանակուեր էին, իւրաքանչիւրին պարտականութիւնը յատակօքէն բանաձեռւած: Պէտք էր տեսնել այդ գիշեր Սրբազնին հանդարառութիւնը, զամատելու համար վարչական իր կարողութիւնները: Եւ տակէ հաք դրեթէ ամէն գիշեր նոր ժողով, նոր սրացումներ մինչև Մարտ 13ի Կիրակին երբ Պատարագէն վերջ աւելի քան առաջ հաղարնոց հայութիւնը արժանավայել լըրջութեամբ ցայցի կ'հլլէր Նիւ Եսրքի Սկարգան Մայր Տաճարէն, Սրբազնի Հօր առաջնորդութեամբ, մինչև 67րդ փողոց Եսրին գայիքային Միութեան ՄԱԿի հերկայացուցիչին շէնքին հանգիպակաց փողոցը: Հան ունեցաւ իր ելոյթը՝ պարզելու մեր ժողովուրդի զօրակցութիւնն ու համակամութիւնը Հայքենիքի ու Պարաբաղի Սրբախիւթիւնի մասնակարար ժամանակակից առ աշխատի ժամանակառիւթեան Աշխատանք հայութիւնը հաս պիտի չվերջանար, ջանքերը պիտի շարուանակուէին և իր Խարհրդագային Միութեան Նախագահը 1988ի Դնկանմբերին կը ժամանէր Նիւ Եսրք, ինք՝ Հայ Եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներէն բաղկացած պատուիրակութեան մը դլուի անցուած պիտի ներկայաւոր Նախագահին, պարզելու Սփիւրքահայութեան պահանջը Արցախի սպառթեամբ:

Բայց եղաւ 1988 Դնկանմբեր 7 և եղաւ երկրաշարժը որ յեղաշրջեց ամէն ինչ: Դնկանմբեր 7ի գիշերը տեղի կ'ունենար Հազեհանգստեան Պաշտօն Մայր Տաճարին մէջ բազմահազար հաւատացեալներու ներկայութեան և իր յուղումը հազիւ քոլարկելով, կորովի ճառով մը կը զօտեպնդէր

ներկաները՝ Յաջորդ առաւօտ պատաւիրակութիւնը կ'ընդունուէր Քաղաքիւրուիթիւնը և անձնաւորութեան կողմէ, Խորհը գային պատուիրակութեան Մասկուտ վերադարձն երկու ժամ առաջ:

Երկրաշարժին զան գացած մեր ժողովուրդի գուակները այնքան էին բազմաթիւ և ֆիզիքական կործանումը այնքան անուո՞ւ, որ ամէն իր պէտք է մէկդի դրաւեր զբաղելու համար վերաբրոզները ամոքելու և վերաշնուրածեան գործով փողավարդին զօրակոչի պիտի ենթարկուէր, և կրկին Սրբազնութեան ատանձնեց աշխատանքները հունաւորելու պարաւութիւնը և նշանակեց ձևոնհամ ու կարող ազգայիններէ բազկացած յանձնախումբը՝ գլխաւորելու տարուելիք աշխատանքը, այս պարագային՝ Ատեփանաւանի վերակառուցմը, Եղաւ հոկայտկոն օդութիւն՝ զգեստներու, սրաբէնի, գեղօրայքի, թշչկակոն և այլ անհամաժառադիւններու: Գլխաւորը պիտի ըլլար հինգ հարիւր բնակարաններէ բազկացած աւանի մը կառուցումը Ատեփանաւանի մէջ՝ գլաբրոցներով, մշակոյթի ու մտրզական կեդրաններով, զրօսայգիններով, որոնց իրագործումնին պիտի նախաձեռնէր Յանձնախումբը՝ Սրբազնութեամբ: Այս աշխատանքները օրհնելու համար, էջմիածնէն Նիւ Եռոք ժամանեց Ամսնայն Հայոց Հայրապետը՝ Նորին Ա. Օծութիւն Տ. Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոս, ընկերակցութեամբ կիլիկիայ Հայրապետին՝ Նորին Ա. Օծութիւն Տ. Տ. Վարեգին Բ. Կաթողիկոսին, որոնք միասնարար և Հրաշտիառագութեամբ մուտք դորձեցին Սուբր Վարդան Մայր Տաճար, Գիրշ. Տ. Թորգոմ Արքեպօս Մանուկեանի բարի գալուստի ջնրմ խօսքերով, Աղէտը միացաւցած էր ժողովուրդը, և զայդ Հայրապետներու ներկայութիւնը կը նույնարկու մասկուտ վերաբրութիւնը կը նույնարկանացնէր իրողութիւնը:

Այդ օրէն անցած է ուղիղ մէկ տարի: Անցնող տարուան ընթացքին Առաջնորդականէն հրատարակուեցան քանի մը տեղեկացիրներ, հաշուեան ըլլալու տարուազ աշխատանքներուն, որոնք թերեւ կ'ընթանան քիչ մը զանգաղ, բայց ոչ թէ ջանքերու պակասէն, թարեւ աներին հոկայտկոն տարուաթիւնը անհամբերու:

Թիւն կը յառաջնուէ, բայց աշխատանքները կ'ընթանան իրենց ծրագրին համաձայն և վատահարար չինութիւնները կ'իրադրութավունքները կ'իրադրութավունքները:

Այս աշխատանքներու կողքին, ասոնցմէ տուաջ և վատահարար ասոնցմէ աւք, կան տարրիր մտահսկութիւններու որոնք կը զբաղեցնեն, կը տագնապեցնեն զինք: Իրեն ջամբրուած կրթութիւնը իրմէջ յառաջաւցած է օրէնքներու, կարգերու, տանդութիւններու հանդէպ բժանուգիր վերաբերմունք ու կիցուածքը Ամակէ նաև իր մտահսկութիւնները մեր Եկեղեցւոյ ներկայ գոյավիճակին հանդէպ: Մօտ երեսուն տարիէ ի վեր չէ գումարուած Հայ Եկեղեցւոյ Եպիսկոպոսաց Փաղով, քննարկելու ընկերային, եկեղեցական ու ազգային հարցեր, որոնք մեր ժողովուրդը կը յուզին:

Հարցումին թէ նման ժողով մը Հայ Եկեղեցւոյ բալոր նպիսկոպոսաններուն մտահսկութիւնը կ'ենթադրուէ, անվարան պատասխանեց:

— Բոլորը՝ անխտիր: Կը հասկնամ հարցումը: Անկասկոծ որ հրաւեկը պէտք է Երթայ նաև Կիլիկիայ Կաթողիկոսութեան եպիսկոպոսաններուն, որովհետեւ մնզ ոչ մէկ իրաւական, սկզբունքային հարց կը բաժնէ:

Եկատի առնուելիք խնդիրներն են, օրինակ, կառայցը մնը Եկեղեցին այսօր և ինչ ձեռք պէտք է առեղծել կրօնական զարթօնք մը մեր ժողովուրդին մէջ: Սիփուրի ժողովուրդը ինչպէս պէտք է կապել Եկեղեցիին և ինչպէս փախանցել այն ճշգրիտ միտքը թէ մեր Եկեղեցին ազգային Հաստատութիւն մը չէ միայն միւս հաստատութիւն կողքին: Թէ մեր Եկեղեցին պէտք է գտնուի ազգային տագնապներու պատնէշի տուաջին զիծերուն առաջնորդի գերութ և առանց զիծերուն իր աստուածաշնչական ու կրօնական տարբելութիւններ: Մին միւսով պէտք է ամբողջանայ և ոչ թէ իրարու հոկայտգրուին, անորոշութիւններ չստեղծելու համար: Յայտնեց թէ մեր Եկեղեցին, ի տարբերութիւն ուրիշներու, յատկ ժուարբերութիւն ուրիշներու, յատկ զավրդագարական հոսկացողութիւն ունի ընկերային կարգ մը հարցերու հանդէպ, ընկերային կարգ մը հարցերու հանդէպ արօնք կ'ալեկածին տարբեր համայնքներ:

րու, ամարրեր Եկեղեցիներու կեանքը, Եկեղեցին, ունենալով յատակ որոշում ու կեղացին, ունենալով յատակ որոշում ու

գիրք կարդ մը նուրբ և զգացական հարցիրք կարծիքը, իր ակըզբունքը կը բանաձեռ, յատակօրէն, յարգելով մտահոգութիւնները և կացութիւնը իր հոգատարութիւն տակ գտնուող ժողովուրդին:

Սփիւռքի մեր Եկեղեցւոյ տատքելութիւն պարագային անհրամեշտ կը նկատէ մեր Եկեղեցւոյ հեղինակութեան յատակ վերականգնումը որպէսզի ըլլայ ա՛յն կեղրուածիկ Հաստատութիւնը, որուն շուրջ Սփիւռքի ժողովուրդը հաւաքուէր, երբ մեր, այս պարագային՝ Ամերիկայի Արևելիան թեմի, երկուութիւնը ցոյց տըրուեցաւ, պատասխանը անակնկալ մըն էր.

Այս օրերուն, երբ Արքախի հարցը կայ, երբ երկրաշարժի ազէտի հետեւնքները պէտք է դիմագրաւենք, անհնիթեթ ու մասնաւնդ դատապարտելի կը գտնիմ մեր ուժերու վատնումը տարրեր հարցերով: Բարոյական ոչ մէկ արդարացում կը տեսնեմ այս ձգձումին մէջ: Կը սպասիմ որ մեր եղբայրները, որոնք հետու կը մնան, յատակօրէն ընդունին մեր Եկեղեցւոյ կարգը և միացնելով իրենց ուժերը մեր ջանքերուն, իրեր մէկ թեմ շարունակենք սկսուած աշխատանքը: Պատմութիւն առջև թերի պիտի գտնութինք եթէ շիրագործենք այս մէկը: Եթէ մեր զոյգ վեհափառները այս թեմին առընչութեամբ եկած ըլլային որոշ հասկացողութեան և տային մեր հետեւելիք ուղեգիծը, շատ խոշընդուներ հարթուած կ'ըլլային, բայց այդպիսի բան չեղաւ: Եւ մեր ուսերուն կը ծանրուայ միատեղուելու, համախըմբուելու նուիրտկան պարտաւորութիւնը,

Ակնտրկութիւնը վեհափառներուն չէր ենթագրեր որևէ քօզարկուած քննագատութիւն առնեց հասցէին, որպէնետե նմտն կեցուածք չի համապատասխաներ իր խառնը առածքին: Եղած են բազմաթիւ առիթներ, կացութիւններ, որոնց իրը որդիինք՝ ինք եղաւ քննագատութեան թիրախը առանց ըլլալու պատասխանատուն արծարծուած հարցերուն, լնաց իր արժանավայիլ բարձրութեան վրայ, առանց տարուելու ընթացիկ ու նմոն պահերու

ինքզինք արդարացնելու նուաստացուցիչ փորձութենէն:

Իր վերջին շրջանի քերթուածներէն մէկուն մէջ, «Զաւակ Հայուն» վերնագիրով, իրեւ կտակ իր ժողովուրդի զաւակ ներուն կը պատգամէ.

Հայոց լեզուն,

երգ, պար, աղօթք,

Ու պատմութիւն,

Իրեւ աւանդ պիտի տանիս

Հորիզոնէ հորիզոն,

Չորս ծագերուն

Ցրուած բոլոր Հայերուն,

Որ զօրանան ալ իրարմով

Ընդելուզուած,

Որ տարածեն շունչը Հայուն,

Ամրապնդեն յոյսը Հայուն

Հայ մնալուն, Հայ ապրելուն:

Եման պատգամ մը կրնայ վատահօրէն տաէ՝ որովհետեւ իր կեանքը ամբողջ փաստն է այդպիսի հետեւողական աշխատանքի: Արեղայական ձեռնադրութենէն մինչեւ Առաջնորդութիւն, իւրաքանչիւր օղակը այդ կեանքի շղթային կապուած է Հայ մշակոյթին ի նպաստ տարուած իրագործումներով: Վերջին տարիներուն, Առաջնորդարանի մէջ եղած բոլոր ձեռնարկները կատարուեցան իր անմիջական մասնակցութեամբ ու հավանաւորութեամբ: Հայ գրականութեան մշակներուն նուիրուած յօրելինական երեկոները, ևնոր Գիրշ պարբերաթերթի յիննամեսեկին ու Ապրիլ եան Եղեռնի նուիրուած սիմբովիւմները և բազում այլ ձեռնարկներ իրագործուեցան իր նախագահութեամբ և երբեմն, ինչպէս ևնոր Գիրշէն առնուած Շաղկաքաղին պատրաստութիւնը, յաջողեցան իր անմիջական . . . նիւթական օգնութեամբ:

Ահա վերջին իր զործը՝ որմէ ոչ ո՞չ տեղեակ է և որուն մասին ոչինչ է գըրուած ոչ մէկ տեղ: Ստեփանաւանի վերակառուցման աշխատանքներով կլանուած էր և ոչ մէկ վայրկեան ունէր վատնելու տարրեր հարցերով: Աւշագրութիւնը ամբողջութեամբ կեղրուացած էր այդ գործերուն ծրագիրներ, բանակցութիւններ, հանգանակութիւն և հազար տեսակ զործեր: Առիթով մը իրեն հարց տրուեցան

թէ կարելի՞ է սրոշ գիտական, բժշկական սորտագոյն հնարաւորութիւններով օժտըւած կարգ մը կազմած զրկել Երևան, այնաւելի է կազմած ինդրունիքի մը ընդառաջնելով։ — Յանկը տուր ինծի, ինչպէս նաև Յանձնախումբին, եթէ կարելի ըլլայ, ինչո՞ւ չէ։

Այդքան, Զգստահեցուց, ինչպէս նաև չմերժեց, Այդ հանդիպումէն անցան շուրջ երեք-չորս ամիսներ, Գործիքներու առաջին ժամանակ Դեկտեմբեր 6 ին ճամբայ ելաւ դէպի Երևան, մեացեալները շուշով կը հասնին իրենց տեղը։ Ոչ մէկ աղմուկ, լուս բայց նախանձելի վատահութեամբ մը կարողացաւ իրականացնել այդ առաքումները։

Աշխատելու իր ռճն է այս, հեռու մեալով աղմուկէն, բայց իրագործելով անհրաժեշտը։

Կիսազարեան քահանայագործութեան

Նիւ Սորբ, 9 Թեկեմբեր 1989

պատկառելի այս կեանքին մէջ կը միաձուլուին անձն ու ոգին իր ուխտին, ուրուն մեաց հաւատարիմ՝ չհերքելով մեր Եկեղեցւոյ աւանդները։ Մշտակարօս ու մշտարթուն մեր եկեղեցական հայրերու հրիտակի պատգամին, ան արժանապատիւ ու անվեհեր կերպով ընթացաւ անոնց շաւիղէն։ Եղաւ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Միտրանութեան «լրիւ արտայայտութիւնը»։ Նախանձխանդիր՝ մեր Եկեղեցւոյ կարգերուն, բազմապահնջ՝ իր գործակիցներէն ու ինքնիրմէ, թորգոմ Արքապիսկոպոս Մանուկեան անօխալելի կրօնական զգայարանքով եղաւ անձնդիր, անխօնջ ու աննկուն Առաջնորդը Ամերիկահայոց Արեւելիան թեմին՝ իրեն իրեւ հռվանի ու յուշարար ունենալով տասնը վեց դարերու գոյատեման փաստով ամբախտրութեան տեղը Եկեղեցւոյ փառքը։

ՄԱՐԶՊԵՏ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

Կ Տ Ե Կ

Աիրուն մանկիկ, ես զընում եմ, դու զալիս ես այս աշխարհ, ձշմարիտն ես փորձով գիտեմ. ու խօսքերը մի՛ մոռնար. Կեանքն է փախչող, խարուսիկ թեւ, վայրկեանն է միշտ իրական, Բախտի կռանը կեանքն է թէեւ, բայց դիպուածն է տիրական։

Զգացմունքն է գերիշխանը, խելքը նորա լոկ ծառան, Բայց դու խելքդ վրայ պահիր, ինչպէս պողպատ կուռ վահան. Մի՛ հաւատար ստուերներին, յենուիր միայն բեզ վրայ, Ատելու չափ սիրիր մարդկանց, բայց լաւութիւն միշտ արա՛։

Եւ լայն օրում թէ՛ ընկերներ, թէ՛ բարեկամ ճանալիր. Խոկ նեղ օրում ընկերների ո՛չ որոնիր, ո՛չ կանչիր. Խաղերով լի այս աշխարհում եթէ խաղըդ տանուլ տաս, Չուարթ եղիր, ու այսպիսով բախտի վրայ կը ինդաս։

Անվախ ու վեհ կեանքդ վարէ անծանօթին դէմ դէմի, Անզղալի առաջ գնա՛, ինչ որ լինի թող լինի. Լսիր, տղաս, ինծ կը թաղես այնպէս մի տեղ աննշան. Որ չիմանան մարդիկ, չգան շիրմիս քարը գողանան։

ԱԻՆՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ